

Pető Andrea

ELMONDANI AZ ELMONDHATATLANT

A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt

Jaffa, Bp. 2018. 278 oldal

Sorsmeghatározó dilemmák terhelik Pető Andrea kötetét. A szerző a háborús erőszak mindennapi és árulkodó eseménysorából indítva, ennek elbeszélhetőségi tilalmát és tabusított problematikáját követve, az emlékezet kibeszélt és evidens, rejtekező és túlélő, végső soron pedig elmondhatatlanul fontos megtárgyalásáig jut el. Munkájának alaptónusában a második világháborús szakirodalom hadászati, politika- és diplomácia-történeti tudásanyagát egészíti ki az emlékezet más (és legalább annyira szükséges, ha nem épp drámaiságában fontosabb) komponenseivel. A szerző a témakörének egyik legjelesebb hazai kutatója, a genderkutatások európai rangú szakértője és a magyar politikatörténet egy súlyosan elhanyagolt területének alapos feltárója, a háborús erőszak közepette elkövetett nemi erőszakcselekedetek értelmező feldolgozója, az elmondhatatlan narratíváknak feltáró elmondója és elemzője.

E tudományos „pozícióját”, alapállását már a könyv bevezető módszertani és elméleti alapkérdései is illusztrálják, alaphangon rögtön egy közvetlen empirikus példával, majd annak tanulságaival: „a szovjet katonák nem erőszakolnak meg nőket, hanem a békét hozzák el” (9.) – ahogyan egy akut esetben a kivizsgálásra felkért szovjet tiszt a „vádirat” ellenpólusaként azt megfogalmazta. Az erőszakitételek tízezrei a „nem lehet másképp” kényszerigazságának elviselését igényelték és vették tudomásul, vagy szimplán „meg nem történtnek” tekinthették mindazt, ami jószérivel minden magyar családban közhelyes evidencia volt a háború alatti és utáni években. A nemi erőszak, úgymond, „természetessége” azután számos esetet hoz magával: a kivégzések, titkolások, leánynyaságok, a küretek, fertőzések végtelen sorát, amelyeket Pető kellő mennyiségben, adatolva, szövegszerűen is idéz a kötetében.

A szerző már 2012-es akadémiai doktori értekezésében is vázolta az elkövető kutatás jelenlegi nemzetközi eredményeit, s ebben szerzett gyakorlata lehetővé is teszi, hogy a jog, igazság és a társadalmi béke hármasságának vizsgálatát tűzhesse ki célul, s ne kizárólag a „gender-szemléletet” vegye alapul. De mert a második világháború „a magyar történelem tabukkal, elhallgatásokkal, politikai vitákkal és a szaktudomány által még feldolgozatlan problémákkal teli időszak volt” (írja fenti disszertációjában), a jogfosztottság, igazságtalanság és önkény alkalmazása vagy rendszerszerűsége mellé mintegy társítja a háború utáni békefolyamat, politikai átrendeződés, elhallgatások, pártos megfeleléskényszerszerek teljes rendszerét is. A *Láthatatlan elkövetők* című kötetében (Bp. 2019.), melyben a nők részvételének kérdését tekinti át a nyilas mozgalomban, az „elmondhatatlan elmondásával” nemcsak „a női történeti emlékezés”, az abortuszok és „bajba jutott nők”, a betegségek, a kollaborálók, a prostituáltak vagy az ellenállók tipológiáját adja meg, hanem él az emlékezetkutatás módszertanával is.

Ezért a recenzeált kötet bevezetőjében a szerző jelzi, hogy a történeti szakanyag gyűjtéséhez is kitaró alapozás, más kiindulópontú elemzőkészség, sőt rétegzett problematikákent kibontható tabufosztás-igény volt szükséges. A háborús szereplők civil lakossággal szembeni erőszaktevéseinek forrásai, adatai, jegyzőkönyvei, tanúvallomásai ugyancsak rejte-zárva-titkolva maradtak – az esetek minden tömegessége és kitudódása dacára –, de tabuként kezelt-ségük határozta meg alaptónusukat is a háborús eseményektől lényegében a rendszerváltásig. A módszertani és elméleti kérdések, a háborús nemi erőszak történetírásának historiográfiai előképei részint a „láthatatlan” problematika megvállását, a kimondatlan sérelmek kimondását, az elbeszélhetetlenül kínos bizonyágtételek immár világos megfogalmazását igényelték, melyeket Pető nem látott tovább halogathatónak. A kötetében ezért kiemelt tónust kap a há-

ború utáni emlékezetpolitika alakulása, mindezeknek német, amerikai, francia vagy Európán kívüli változataival – köztük kiemelten az oroszsal.

A történeti tényanyag és forrásleltár után mintegy kézenfekvő indításként összegzi a szerző, hogy az erőszak mint a mindenkorai hadviselés egyéb haszonszerző módszerei között is az egyik legerősebb gyakorlat, a megszálló viselkedésmódok rutinizált formája volt és maradt, ami persze korántsem csupán a „feminizmus” optikáján át látszik összehasonlításra érdemesnek. Pető bevezetője a magyar kutatások és témafeldolgozások között is az emlékezetpolitikai fordulatra helyezi a hangsúlyt, de vállalja az összehasonlító eljárást is a német megszállás, az orosz katonai bevonulást megelőző időszakok (1849, 1914–15), az 1944–1945 során lezajlott események, az 1956-os megszállás, az egész „felszabadítás/megszállás”-vitakör, továbbá a Vörös Hadsereg más térségekben elkövetett atrocitásainak lajstromával. A nyolc nagyobb fejezet előtt *A háborús nemi erőszak típusai és magyarázatai* révén vezet az empirikus áttekintéshez, míg *A következmények* fejezet a megesettek körüli vitákra nyit rálátást, és alaposan körüljárja a számadatokra vonatkozó bizonytalan becslések kérdéskörét. A magyar adatok szerint 80 és 250 000 között lehetett a megerőszakolt nők száma. A magukra maradt kisebb falvak más arányban voltak elszennvedői a nemi erőszaknak, mint a városba menekülőket tömegesen befogadó települések. Mások a korabeli becslések Berlinben vagy Bécsben, más a francia vagy amerikai statisztika ugyanitt és ugyanerről, valamint megint más a harctéri, a hátszági, a meghódított, a felszabadított vagy a megszállt térségekben. Ugyanígy eltérő képet kapunk aszerint, miképpen regisztrálják a sérelmi és az orvosi eseteket, hogyan ítélik meg a nemi erőszak csoportos voltát, a Soá szélsőségeit, a katonai erők mozgásával kapcsolatos túlkapásokat, a „kényszerített” és az „önkéntes” szexuális kapcsolat megkülönböztetését. Az „erőszakos meghódítás” valóságos, titkolt, majd 1989 után emlékező típusú elbeszélésekben már megjelenő mivoltát is figyelembe véve kell mérlegelnünk a művi terheség-megszakítások számarányait és jogi aspektusait, vagy a fertőző nemi betegségének megjelenésének és következményeinek tényadatait is. Pető szerint a lakosság 6 és 40 százaléka közé tehető a megerőszakolt nők arányszáma. Önálló alfejezeteket alkotnak a kötetben a nemi betegségek kérdései, a prostitúció, a kollaborációk különféle módjai, az ellenállás, a megtorlás és a büntetések változatai.

Pető nem demonstrálja egy monografikus feltárás igényét, ám a szovjet katonák elkövette erőszak emlékezet-történeti szempontú anyagára éppúgy fókuszál, mint ahogyan az elmondott, elhallgatott, jegyzőkönyvekbe foglalt, a vádak lefolytatásáig eljutott, a megtorlással kísért, a jogilag értelmezett, a politikai propagandával és állampolitikai eszközökkel elsikált, formalizáltan lebonyolított, interjúk nyomán felszínre került. Sőt, a naplókban és dokumentumregényekben, filmekben és fotókon rögzített példák közül, illetve a nemzeti emlékezetpolitikába vagy narratív történetmondásba simuló változatokból is sokfélélt tipologizál és végigelemez. Ezt még kiegészíti a „digitális fordulat” anyagával, a jogi elhallgatás és az elismertetés megoldásával, végső soron az emlékmű-állítás egyre növekvő filmes és dokumentált variációinak magyar, európai, sőt tengerentúli változataiban megjelenő kísérleteivel. Mindezeket önálló fejezetben kíséri, „öleli át” és írja felül a megnyíló orosz levéltári anyagok, források sora, a kegyetlenségek, valamint „a csend összeesküvése” címén megnevezett geopolitikai-katonai aspirációk, „a militarizmus kultúrájának folyamatosságával” is számoló értelmezési mező áttekintése (szemtánuk, női katonák, orosz–ukrán emlékezetpolitikai megmérkőzés, a jogi szembenézés kérdései) révén. Kellően komplex összkép ez, s ha e munka nyomán időközben meg is fogalmazódtak egyes kérdéseket másként fölvető szakmai nézőpontok, nem vitás, hogy efféle áttekintést alig adtak eddig a történettudományi résztanulmányok.

Fontos és letisztult fejezet a kötet *Összegzése*, melyben a kereső szempontok és a válaszadási módok szemléje segít észlelni a háborús nemi erőszak brutális, eszközjellegű, kommunikált vagy titkolt, kutatási témává tett, „instrumentalizáló hatásaival” együtt is feldolgozást igénylő

aspektusok alkalmazás-különbségeit. A fejezet a kompenzáció nélkül maradt vagy a „biztonságban maradás” zónáiba terelt életutak törvényszerűségeinek kitett, értelmezésekkel terhelt tematizált történetek egész gender-problematikáját is felméri, hogy végül magának a kutatásnak metodikai perspektíváival, nem utolsósorban a „szelektív emlékezet” vagy „projekciós emlékezet” családi újraértelmezéseinek drámaiságával szembesüljünk. A jegyzet- és szakirodalmi anyag további félszáz oldalon pontosít, hitelesít, kontextualizál.

Mindezek azokra a kibeszéletlen traumákra irányítják figyelmünket, melyek a napi hírek, a dokumentált vagy büntetési jogszakaszba került esetek, háborús övezetek menekülőinek élethelyzete és „hozott öröksége” okán egyaránt az emberiesebb megismerő alázatot igényelnék, de a hétköznapi sodrásai éppúgy elmosják arculatukat, ahogyan a háborúk rettenete volt és maradt mindig is felejtethetetlen. A közhelyes-szimplán „háborús állapotoknak” tulajdonított történetek ma éppúgy nélkülözni látszanak a minimális empátiát is, a traumák kezelésének (mostanság egyre több visszaemlékezésben megjelenő) szükséges változatait, a kibeszéléshez szükségessé váló bátorság konstrukciós hátterét, a családi emléktanyag köztörténeti hasznosulásának „emlékezetpolitikai fordulatát”. Ezek mostantól valójában már az elbeszélhetetlen elbeszélhetőségét is magukba rejtik, mégpedig felszólító erővel, ahogyan a kötet kiváló borító-fotója is élesen tükrözi időtlen érvényével és kortalan fegyelmével, bármikor éniünket permanensen fenyegető romboló szürkéivel.

A. Gergely András

Keller Márkus

SZOCIALISTA LAKHATÁS?

A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon

L'Harmattan – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 2017. 252 oldal

„Azt mondd meg nékem, hol lesz majd lakóhelyünk / Maradunk itt, vagy egyszer majd továbbmegyünk? / Itt van a város, vagyunk lakói / Maradunk itt, neve is van: Budapest” – énekelte Cseh Tamás *Levél nővéremnek* című, 1977-es albumán. A dal sajátos látteleként reflektált a fővárosban továbbra sem szűnő lakásínségre, amelyen a 15 éves (1961–1975) lakásépítési programban felépült soktízezer (panel)lakás is csak enyhíteni tudott. Pedig a magyarországi szocialista rendszer éppen az 1971–1975. éveket átfogó IV. ötéves tervben költött minden korábbinál többet a kommunális beruházásokra, azon belül is a lakásépítésre. Akkor miért nem tudott mégsem megfelelni az állami lakáspolitikának a saját fennhangoztatott ígéreteinek, hogy minden szükséges és jogos lakhatási igényt kielégít? Keller Márkus könyve, úgy hiszem, föltárja e kérdés gyökereit.

Keller már a kötet bevezetőjében is jelzi, hogy a lakásügy éppen komplexitásánál fogva volt különösen alkalmas a „gondoskodó állam” korabeli szlogenjének és a szocialista állam „korlátlan hatalmának” (21.) felülvizsgálatára, lényegében megkérdőjelezésére. A történész-szociológus szerzőt egy évtizede foglalkoztatja az 1945 utáni építésztszociológia és a lakhatás problematikája, az építészek professzionalizációjától az obudai kísérleti lakótelep bemutatásán keresztül a lakáskérdés 1950–1960-as évekbeli diskurzusainak vizsgálatáig. Ezek az – időnként könyv méretű – „előtanulmányok” szintetizáltak épülnek be Keller itt tárgyalt munkájába, amely a „hosszú ötvenes éveket” (1949–1962), a hazai sztálinista rendszer időszakát vizsgálja. Ezáltal